

Az emlékezet működik

Aby Warburg: Bilderatlas Mnemosyne. The Original

Haus der Kulturen der Welt, Berlin
2020. szeptember 4 – november 30.

Between Cosmos and Pathos. Berlin Works from Aby Warburg's Mnemosyne Atlas

2020. augusztus 8 - november 1.

ABY [ABRAHAM MORITZ] WARBURG 1866-ban született egy hamburgi zsidó bankárcsalád legidősebb fiaként. A család üzleti ügyei egyáltalán nem érdekelték, testvére javára lemondott a családi vállalat vezetéséről, cserébe annyit kért, hogy minden a munkájához szükséges könyv beszerzését finanszírozzák. MAX WARBURG ekkor még valószínűleg nem sejtette, hogy a

ABY WARBURG
Bilderatlas Mnemosyne, 39. panel (helyreállítva)
© Fotó: Wootton / fluid; Warburg Intézet, London

megállapodással nem csupán egy amolyan túlduzasztott személyi könyvtárat finanszíroz majd meg, hanem a 20. század vizuális kultúrakutatásának egyik paradigmaváltó munkásságát segíti majd elő.

Aby Warburg Bonnban, Münchenben és Strasbourgan végezte művészettörténettel, történelemmel, archeológiával és kultúra-tudománnyal kapcsolatos tanulmányait. Doktori címe megszerzése után még két szemesztert töltött a berlini orvosi egyetemen, ahol pszichológiát hallgatott, azon belül is az akkor új tudományterületnek számító emlékezet-pszichológiára összpontosítva. Ahhoz, hogy érzékletessé váljon Warburg munkásságának úttörő jellege, meg kell említeni, hogy a századforduló idején a művészettörténet az európai magasművészetet zárt, lineáris stílusfejlődésként értelmezte, fókuszában elsősorban az európai művészbiográfiák, az attribúció és a stílustörténeti klasszifikáció állt. Warburg elhatárolódott a művészetet kizárólagosan esztétizáló felfogásától, kutatásai során rendszerint a tudományterület határait feszegette. A kora-renaisszánsz firenzei művészetet például elsők közt értelmezte a gazdaság-politikai kontextusban: a művészek társadalmi helyzetét és a mecénásokkal való viszonyát kutatta. Ezzel megkérdőjelezte a művészetet kizárólagosan esztétikai kategóriaként meghatározó kortársait. Amerikai látogatása során a hopi indiántörzs rituáléit és vizuális kultúráját tanulmányozta. Olyan a mai napig releváns kérdésköröket jelölt ki így, mint például hogyan lehet a pre-modern, illetve nem-európai kultúrák vizuális hagyományait a saját referencia-kereteinken keresztül megközelíteni? Nevezhetők-e ezek a képek „művészetnek” és így tekinthetőek-e a „művészettudomány” tárgyainak? Egyáltalán: hogyan lehet velük foglalkozni?¹

Warburg érdeklődésének középpontjában elsősorban a kultúra pszichológia-történeti vonatkozásai álltak. A képkalkotást szépség létrehozására irányuló vágy helyett az emberi tapasztalatok kifejeződéséből - elsősorban a félelemből - eredeztette. A folytonosan fejlődő, exkluzív európai magasművészet koncepcióját hátrahagyva azt állította, hogy vannak az emberi érzelmeknek olyan ábrázolástípusai, amelyek kultúráról, tértől és időtől függetlenül jelentéssel bírnak a befogadó számára. Ezeket pátoszformuláknak nevezte. A túlzó gesztusok, a haj és a testet ölelő ruhák dinamikus mozgásának ilyen formáit az olyan univerzális emberi érzelmek ábrázolásainál fedezte fel, mint például az orgiasztikus ünnepek, a gyász, a győzelem és a legyőzöttség pillanatai. A pátoszformulák, azon kívül, hogy teatralizálják ezeket a bizonyos elementáris érzéseket, élettel töltik meg nem csak az ábrázolt személyt, hanem az egész kép terét is. Ezeket cirkuláló vizuális emléknymokat az ókori görög művészetből eredeztette, amelyet elmélete szerint a renaisszánsz művészet közvetített az utókoroknak.

Warburg életében keveset publikált, kutatási eredményeit előadások formájában ismertette. Korai halálát követően - miközben az általa alapított Warburg Intézet² kiemelkedő kutatásoknak adott otthont - egy időre kikerült a művészettörténet fősodrából. Mindaddig, amíg 1970-ben ERNST H. GOMBRICH ki nem adta Aby Warburg Intellektuális Biográfiája című könyvét.³ Munkássága ekkor, a kritikai művészettörténet, az interdiszciplináris kultúratudomány térnyerésével, valamint a nem-nyugati kultúrák iránti érdeklődés erősödésével, ismét előtérbe került. Bilderatlas Mnemosyne című „projektje” pedig önálló akadémiai legendává nemesült.

¹ Das Schlangenritual. Ein Reisebericht. Wagenbach, Berlin 1988

² <https://warburg.sas.ac.uk/>

³ ERNST H. GOMBRICH: Aby Warburg. An Intellectual Biography. The Warburg Institute, London, 1970

Bilderatlas Mnemosyne⁴

Aby Warburg élete legnagyobb vállalkozását, amelyet a Bilderatlas Mnemosynének nevezett, az 1920-as évek közepén kezdte el kidolgozni. A Bilderatlasok - vagyis képatlaszok - a korszakban fontos tudományos publikációknak számítottak: különböző diszciplínák tematikus képgyűjteményei voltak. Warburg a kötet címét a görög mitológiából kölcsönözte: Mnemoszüné az emlékezés istennője és a múzsák anyja. A kötet a hagyománytól eltérően teljesen elhagyja a szöveget, még képfeliratok sem kerültek volna az oldalakra. Ehelyett az egyén saját képi emlékezetét segítségül hívó intuitív olvasást próbálta katalizálni. Aby Warburg 1929-ben bekövetkezett halálakor az atlasz utolsó vázlata 63 nagy fekete táblából állt, amelyekre különböző témák mentén megközelítőleg 1000 fényképet rendezett el. A táblákon így egy platformra kerülnek az antikvitás szobrai, a középkori Közép-Kelet tudományos illusztrációi, korarenaisszánsz szatirikus röplapok, a renaisszánsz és a barokk uralkodói reprezentációk és még a 20. század eleji fogyasztói társadalom reklámjai is. A képeket felhő-szerűen tűzte egymás mellé, kerülve a bármiféle térbeli hierarchia képzetét. Az első pillantásra kétségbeejtően kaotikusnak tűnő képcsoportok egyáltalán nincsenek híján a logikának. Bár tablóról táblóra változnak a képek közti összefüggések rendszerei, az hasonlóságok és elérések alapján az ember egy ponton önkéntlenül is felismer bizonyos mintákat.

A táblók nyolc jól megkülönböztethető csoportra vannak felosztva, amelyek ugyan kronologikusan követik egymást, de a szekciókon belül felismerhető témák is sokfélék. Már maguk az önálló példák is rengeteg oldalról megközelíthetőek, de a táblákon, a szekciókban való halmozásuk szinte végtelen számú olvasatot hívhat életre. Ezek közül itt most csak pár lehetséges megközelítést említek meg.

A bevezető szekcióban a kozmosz, az ember és a köztük lévő kapcsolat közép- és renaisszánsz kori felfogása közötti különbségeket analizálhatja az olvasó/néző. Ezután a közel-keleti kultúráknak az antikvitásra gyakorolt hatását követhetjük, majd valamivel később azt, ahogyan a görög istenek a bagdadi asztrológusok íveire vándorolnak át, majd terjednek el az észak-afrikai országok területén. Warburg a kereskedelmi és diplomáciai utakon terjedő kulturális fluktuációt a képek migrációs útvonalainak hívta. De nem csak a térbeli, hanem a képek időbeli utazását is bemutatják a táblók, többek közt a már korábban említett pátoszformulák mentén. Az antikvitás nyugodtan fekvő folyóisteneit, a nimfákat és bacchánsnőket egészen az 1920-as évekig követhetjük a legkülönbözőbb helyzetekben. Emellett egyes mitológiai témák - mint például a trójai Szép Heléna vagy Judit és Holofernész - folytonos visszatértét értelmezhetjük a legkülönbözőbb történelmi korszakokra jellemző divat szerint: a görög mitológia egyes alakjait láthatjuk pasztorikus tájban, fedetlen testtel, illetve nyakig begombolva a francia királyi udvarban is. Bár minden más, mégis egyértelmű, hogy ugyanazt látjuk a képeken. Az anyagok, a hordozó matéria tulajdonságait is érdemes megfigyelni: míg az antikvitásból szobrokat állít például Warburg, a későbbi időszakokban már a papíralapú festett, majd nyomtatott, egyre gyorsabban terjedő médiumok dominálják a táblákat. Ez az aspektus az utolsó szekcióban teljeseedik ki, ahol a napi sajtóban megjelenő politikai és sport illusztrációk, valamint a reklámok kivágott lapjai kapnak helyet.

A warburgi elképzelés szerint persze nem csak az egyes táblákon belül lehet ezeket a képeket olvasni, hanem a táblákon és

⁴ <https://warburg.sas.ac.uk/library-collections/warburg-institute-archives/online-bilderatlas-mnemosyne>; https://warburg.blogs.sas.ac.uk/2020/09/23/bilderatlas-mnemosyne-exhibition-assistant-lorenza-gay/?fbclid=IwAR1eh_SB1mn5pbT81HUqLnmQFoGsavJSJDExJ5l76irPbH1hos2w3odqo8 (utolsó belépés a szövegben hivatkozott webhelyekre: 2020. október 12.)

ABY WARBURG
Bilderatlas Mnemosyne, 47. panel (helyreállítva)
© Fotó: Wootton / fluid; Warburg Intézet, London

a szekciókon átívelően is, azt alternatív olvasási módot pedig, amit mindeközben megtanultunk, bármikor bármilyen képre alkalmazhatjuk, legyen az fizikális vagy emlékkép. De eszünkbe idézhetjük Aby Warburgra akkor is, amikor itt és most, 2020-ban, minden létező vizuális felületen - a folyamatosan növekedő adathalmazok analízálása révén - algoritmikus alapon kerülnek elénk a képek. Mi hat és mi nem? Mit értünk meg első pillantásra, mire kattintunk?

Kiállítás a HKWben⁵

Amikor a Warburg Institute-ot 1933-ban a nemzeti szocialisták hatalomra kerülése miatt Hamburgból Londonba menekítették, a Bilderatlas Mnemosyne képeit a táblókról leszedve archiválták az intézet képgyűjteményébe. A táblókról mindössze fényképdokumentáció maradt fenn. A Warburg Intézet és a berlini Haus der Kulturen der Welt (HKW) közös vállalkozásának köszönhetően most látható először - az eredeti képeket felhasználva - az összes tábló rekonstrukciója együtt. A két kurátor, ROBERT OHRT és AXEL HEIL, 2012 óta dolgozott azon, hogy a fennmaradt dokumentációk alapján az összes - megközelítőleg 950 képet - beazonosítsa a Warburg Intézet mintegy 400.000 képet magában foglaló fényképparchívumból.

A kiállítás elindító rövid, de pontos szövegek a hallban maradtak, azokat a szekciókhoz tartozó kronologikus és tematikus címeket pedig, amelyeket még maga Warburg adott, diszkrétan a padlóra ragasztották. A HKW legnagyobb kiállítótérét teljesen kitöltő installációt így a sötétben lebegő táblók dominálják: a tekintetet teljesen kisajátítják a képek. A koncepcióval nincsen teljes összhangban az a bejáratnál felvehető füzet, amelyben az összes fotón szereplő eredeti mű adatait kilistázták, viszont annál remekebb a kiállításhoz készült audio-guide, amely a

⁵ https://www.hkw.de/en/programm/projekte/2020/aby-warburg/bilderatlas-mnemosyne_start.php

szekciókhoz pusztán annyi kontextust szolgált, amely magabiztosságot ad a panelek intuitív olvasásához és önálló értelmezéséhez. Aby Warburg valószínűleg igencsak meg lenne elégedve a tablók között oda-vissza sétálók, mutogató és tanakodó látogatók láttán. Az emlékezet működik.

Kiállítás a Gemäldegalerieben⁶

A HKW monumentális kiállítását parallel követi a Gemäldegalerie kabinetkiállítása, amelyet Kozmosz és Pátosz között, Berlini művek Aby Warburg Bilderatlas Mnemosyne-jéből címen nyitottak. A kurátorok azokból a berlini közgyűjteményekben lévő eredeti művekből válogattak, amelyek reprodukcióit Warburg felhasználta a képatlaszhoz. Struktúrában pont ellenkezője a képatlasznak; a mindössze két tucat művet átfogóbb témák alapján négy szekcióba rendezték úgy, hogy a figyelem középpontjában az egyes művek maradtak. A nézők számára olyan valószínűleg biztonságosan ismerős formákat választottak ki, mint például a Melankólia ábrázolások, Laokón harca vagy a nimfa-típusok. Mindegyikhez külön szöveg társul: a konkrét művön keresztül magyarázzák el érthető módon a warburgi gondolkodás és munkamódszer alapjait. Ezzel tulajdonképpen felvázolva azon változó szempontok egy részét, amelyek relevánsak lehetnek akkor, amikor az egész Bilderatlas kerül eléln.

Emellett a kurátorok kiválasztottak az atlaszból egy olyan tablót, amelyhez több eredeti művet is tudtak rendelni: ez a válogatás a *Hosenkampff* (Nadrág-csata) témája köré épül. A téma – legyen szó alkalmi érdeklődésről vagy éppen a házastárs kiválasztásáról – a partnerválasztás: jelentkezzen az akár nadrág-tépés, egy a női szemérmert jelképező gyűrű vagy egy kolbászarus körültecolásában. A különböző helyeken és időben készült tárgyakon és grafikákon – az egy motívum vagy személy köré gyűlő csoport

6 <https://www.smb.museum/en/exhibitions/detail/between-cosmos-and-pathos>

ABY WARBURG

Bilderatlas Mnemosyne – The Original, 2020. szeptember 4 – november 20. kiállítási nézet © Silke Briel / HKW

FILIPPO LIPPI: *Erato múza*, 1500 k

„Míg ezt a festményt a Zene Allegóriájának hitték, Aby Warburg helyesen azonosította a szerelmi és erotikus költészet múzsaiként. A mű valószínűleg egy esküvőre készült: ahogyan a múza elkapja a hatyút egy drága övvel úgy interpretálható mint a testi ösztönök megszelídítésére való felszólítás.”

feldokozott gesztikulációjában – feltűnő motívumok hasonlósága tagadhatatlan.

Nagyon jó hír

A londoni Warburg Intézet szeptember elején bejelentette, hogy mindkét kiállítás teljes anyagát online is elérhetővé teszik majd az intézmény honlapján, így a nemzetközi közönségnek és kutatóknak is hozzáférhetővé válik.

Kapcsolódó irodalom magyar nyelven:

ABY WARBURG: *Pogány-antik jóslás Luther korából*; tan. RADNÓTI SÁNDOR, ford. ADAMIK LAJOS; Helikon, Budapest, 1986

MNHMOΣYNH. *Aby M. Warburg válogatott tanulmányai*, szerk. SZÉPHELYI F. GYÖRGY, ford. ADAMIK LAJOS, HAJNÓCZY GÁBOR, SZÉPHELYI F. GYÖRGY; Magyar Képzőművészeti Főiskola, Budapest, 1995

HAVASRÉTI JÓZSEF: A kulturális emlékezet mechanizmusai Aby Warburg és Marót Károly ókorszakléletében, http://www.c3.hu/~szepliteratura/lapszamok/deja_vu/tartalom/havasreti.html

ABY WARBURG. *Enigma* (XII. évf.) 2005 no. 46. (tematikus szám)

Aby Warburg: A Mnemosyne Atlas. Centrális Galéria, Budapest, 2008. április 4 – május 4 http://w3.osaarchivum.org/galeria/catalogue/2008/warburg/hu_index.html

HORNÝK SÁNDOR: Pszichohistória. 2008. április 8., ld http://tranzitblog.hu/pszicho_historia/

RADNÓTI SÁNDOR: Papírmúzeum – Aby Warburg Mnemosyné-atlasza (kiállítás), *Magyar Narancs*, 2008. április 10. (15.sz.), ld https://magyarnarancs.hu/zenez/papirmuzeum_-_aby_warburg_mnemosyne-atlasza_kiallitas-68606

ANTHONY GRAFTON, JEFFREY F. HAMBURGER: Warburg könyvtára és a Warburg Könyvtár öröksége, ford. SZÉPHELYI F. GYÖRGY, *Buksz*, 2012/1, 79–81, ld. <http://buksz.c3.hu/1201/06miapalya.pdf>

KOVÁCS ÁGNES

Egy feledhetetlen őszi délután Ingo Glass műtermében

Egy szép, szeptemberi délutánon azért kerestem fel INGO GLASST, mert az én esetemben minden (kutató)út Münchenbe vezet. Kíváncsi voltam arra, hogy valójában milyen szerepet játszott az 1990-es években a magyar-bajor képzőművészeti kapcsolatok alakításában, mivel tudomásom volt arról, hogy már 1980-tól a Münchener Városháza Képzőművészeti Osztályának művészeti tanácsadója volt. Ennek a pozíciónak köszönhetően (is) évtizedeken át központi szerepet töltött be a müncheni művészeti életben: ő szervezte például a városhoz tartozó galériák, a Rathaus, a Lothringer Strasse 13, és főként a Haidhausen negyedben lévő *Üblacker-Häusl* kiállítási programjait. Fokozta kíváncsiságomat az is, hogy az akkoriban Münchenben járt magyar ösztöndíjasok visszaemlékezéseiben újra és újra megemlítették, mint olyan személyt, aki mindig segítőkészen megoldotta a felmerülő nehézségeket. Előre kigondolt kérdéseim azonban a valóságban egészen más irányt vettek. Az igazsághoz tartozik, hogy nem kis szorongással indultam neki a találkozásnak, mert azok a vaskos, professzionálisan megszerkesztett kötetek, amelyeket előzőleg elküldött nekem, szinte mindent elmondtak már róla, minden alkotói fázisát feldolgozták és dokumentálták. P. SZABÓ ERNŐnek köszönhetően egész életútja megismerhető a vele készült, magyar nyelvű interjúkötetből.¹ Mit lehet tehát még ezek után kérdezni? Kivéve a liftből egy még mindig fiatalos úr fogadott, kíváncsian és kedvesen nézve rám. A szorongásom megszűnt, főleg azután, hogy Ursula, a felesége megkínált egy finom francia konyakkal, és átkísért minket egy csodás, a szokásos kaotikus műtermekre egyáltalán nem hasonlító műterem-lakásba dolgozni. A késő délutánból végül hihetetlen gyorsan megszűnt este lett. Amikor elindultam gyalog a Kertész utcából, a fejemben még ott zsongtak a részben német, részben magyar mondatok, amelyek egymást váltották a beszélgetés közben, mert ha nem értettük meg pontosan egymást az egyik nyelven, akkor a másikon próbálkoztunk. Közben felvillantak emlékezetemben a műtermében látott Daniel Spoerri, Joseph Beuys, Günther Uecker, Bak Imre, Fajó János, Mengyán András, Konok Tamás, Max Bill, Günther Grass művek, amelyeket ajándékba kapott tőlük, és az a megejtően gyönyörű, főként vallásos témájú bánáti és erdélyi üvegfestmény gyűjtemény is, amelyet Kandinszkij is megirigylhetett volna. Egyszerűen, feledhetetlen élmény volt a vele való személyes találkozás.

Bukarestből Münchenbe. Az első reménytelen lépések az új hazában.²

Az 1979-es év volt Ingo Glass életében a nagy fordulópon, az az év, amikor tulajdonképpen már sikeres romániai pályafutását

1 P. SZABÓ ERNŐ: *Szellemet adni a térnek. Beszélgetés Ingo Glass-szal*. X-Press Kiadó, Budapest, 2015.
2 INGO GLASS: *Begegnungen. Band VI. Erste aufhellende Schritte in der neuen Heimat Deutschland*. 1979/80.

hátrahagyva úgy döntött, hogy beadja hivatalos kérelmét és kivándorol Németországba. Ez azonban nem ment olyan könnyen, mint gondolta: számos kaland után „egy bőrrönd, egy öltözet ruha, a diplomák másolatai, valamint jeggyűrűik” birtokában engedte el őt és családját a román titkosszolgálat, a Securitate.³ Bár Németországban már az 1970-es végén felfigyeltek munkáira, kiállított Duisburgban (1977) és Kölnben (1979) is, és SIEGFRIED SALZMANN, a Wilhelm Lembruck Múzeum igazgatója megvette a múzeum számára egyik legkorábbi munkáját, a *Harangtorony* (1970) című acélszobrát is, ez még nem jelentett biztos megélhetést a menekültek életét élő család számára. Az igazi áttörés, legalábbis a sajtó és műértő közönség körében az Oberhausenben, a GHH vállalat megbízásából 1980-ban felállított *Gótikus Qaudratur* című nagyméretű (13×7×7 méter) acélszobornak volt köszönhető. Az ottani német sajtó a román-német művész szobrát olyan modern, rabul ejtően szép látványosságnak írta le, amely „lélegzetvételnyi szünetet nyújt” a hektikus mindennapokban.⁴ A duisburgi múzeum igazgatója, Salzman – akinek a szobor felállításában is szerepe volt – dicséző kritikát írt: „a fémplasztika az utolsó évtizedek tipikus kifejezési formája. Ebben az irányban szoros együttműködése alakul ki a modern művészetnek és a modern ipari társadalomnak. Művészet és technika, Glass műve éppen olyan érzékeny, mint amilyen erőteljes konstellációja a politikai erőtérben lezajló művészeti kinyilatkoztatásnak.”⁵ A *Fränkische Landeszeitung* még ugyanezen a nyáron arról számolt be, hogy a nemrég áttelepült művésznek, aki Romániában végezte a művészeti akadémiát, tizenhárom plasztikáját állították ki Dinkelbühl városának régi városházában, *Tér-Körív-Fesztávolság* címmel. „A kelet-európai művész megkísérli a gótikus formakészletet úgy kombinálni, hogy a rakéta korszaknak megfelelő térfogalom szerkezetét tükrözi vissza. A tárgyak az építészeti formákat követik, és egyidejűleg a művész ezekben a munkákban megkísérli a ritmust, a szerkezetet, a mozgást és a változást is geometriai szerkezeteiben érzékeltetni.”

Ingo Glass Haidhausen, az új művésznegyed jó szelleme

A német állampolgárság felvétele után Ingo Glass Düsseldorfban szeretett volna letelepedni, a pezsgő művészeti élet és JOSEPH BEUYS jelenléte miatt, akit később személyesen is megismert. Mivel az ottani átmeneti táborban nem volt hely, végül München mellett döntöttek, ahol már volt kapcsolata a Lenbachhaus igazgatójával,⁶ aki korábban már szintén vásárolt tőle szobrot A Glass család először egy menekülttáborban lakott, majd, ahogyan az általa közölt dokumentumokból kiderül, kiutaltak számukra egy bérlakást és 1980-ban álláshoz is jutott. A Münchener Városháza (Rathaus) új, négyszáz négyzetméteres termébe kellett kiállítást szerveznie. Ezt a feladatot olyan sikeresen oldotta meg, hogy néhány hónap múlva felajánlottak neki egy kuratori állást egy éppen restaurálás alatt álló múzeumban, amely München egyik legrégebbi városnegyedében, Haidhausenben áll. Az *Üblacker-Häusl* ez a takaros, egymelletes épület, ahogy Ingo Glass fogalmazott, „szerelem volt az első látásra”. Haidhausen, amely egykor München szegénynegyede volt, ekkora már átvette a régi és híres schwabingi művésznegyedtől a vezető szerepet: egyre több neves és még ismeretlen művész költözött ide. Itt épült fel a Gasteig is, amely a szellemi és

3 A kivándorlás pontos körülményeiről és a segítőkről így az osztrák és a belga nagykövetek, valamint Paul Lendvay közbenjárásáról P. SZABÓ ERNŐ könyvében olvashatunk részletesebben.

4 Kunst und Technik bei der GHH. Westdeutsche Allgemeine. 1980. június 21. In.: Ingo Glass: *Begegnungen* VI, 18.

5 uo.

6 DR. HELMUTH FRIEDEL 1990–2013 között volt a múzeum vezetője. Nyitottságával, újításával vált a múzeum legendás igazgatójává: amellet, hogy a kortárs művészet legprogresszívebb irányzatait mutatta be, felújította a múzeum gyűjteményének törzsanyagát képező Der Blaue Reiter művészeinek termet is. Igazgatása alatt a Lenbachhaus München egyik legfontosabb kiállítási helyévé vált.